

УДК 37.013.73(477)"312"(045)

*Олена БУДНИК, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти та освітніх інновацій, директор Центру інноваційних освітніх технологій "PNU EcoSystem", Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID ID 0000-0002-5764-6748
olena.budnyk@pnu.edu.ua*

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ У ПЕДАГОГІЦІ: НОВІ ГОРИЗОНТИ ДЛЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТИ В ЧАСІ ВІЙНИ

Olena BUDNYK, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Primary Education and Educational Innovations,, Director of the Center for Innovative Educational Technologies "PNU EcoSystem", Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

CRITICAL REALISM IN PEDAGOGY: NEW HORIZONS FOR THE THEORY AND PRACTICE OF EDUCATIONAL TRANSFORMATION IN TIMES OF WAR

У статті обґрунтовано філософсько-методологічну сутність і потенціал критичного реалізму як методології для переосмислення місії освіти в умовах війни на тлі складної соціокультурної реальності і необхідності трансформацій; визначено її вплив на формування суб'єктності здобувачів освіти та педагогів задля формування ефективних стратегій управління й викладацької діяльності. На думку авторки, у кризових ситуаціях, коли навчання відбувається в умовах небезпеки, набуття учасниками педагогічної взаємодії травматичного досвіду, втрати стабільності чи зміни соціальних ролей, критична перспектива відкриває нові горизонти для впровадження інновацій у професійну педагогічну практику. Доведено, що педагогіка з перспективи критицизму передбачає теоретичне визначення соціокультурної реальності та її модернізації на засадах соціальної справедливості, а також окреслено деякі інструменти для розвитку критичного мислення здобувачів вищої освіти, зважаючи на виклики воєнного часу, інформаційних загроз, віртуальної небезпеки тощо. Наголошено на потребі підготовки майбутніх педагогів до профес-

ійної діяльності під час інформаційної кризи. Запропоновано у практиці суспільно-гуманітарної освіти імплементацію контенту для виховання вільної, відповідальної особистості, здатної мислити незалежно, аналізувати й робити усвідомлений вибір, виявляти креативність в особистісній і професійній педагогічній діяльності.

Ключові слова: педагогічні інновації, трансформація освіти, критичний реалізм, методологія критицизму, освіта в часі війни, критичне мислення.

Summary. This article substantiates the philosophical and methodological essence and potential of critical realism as a conceptual framework for re-evaluating the mission of education amid wartime conditions, characterized by a complex sociocultural reality and an urgent need for systemic educational transformation. The study examines the impact of this approach in shaping the subjectivity of both learners and educators, to develop effective strategies for educational management and teaching practice. The author argues that during periods of crisis, when education occurs under conditions of threat and participants in the educational process experience trauma, instability, or shifting social roles, a critical perspective opens new horizons for introducing innovations

into professional pedagogical practice. The analysis demonstrates that pedagogy grounded in critical realism facilitates a theoretical understanding of sociocultural reality and its transformation guided by principles of social justice. Furthermore, the article identifies specific tools for fostering critical thinking among higher education students in response to wartime challenges, informational threats, and virtual vulnerabilities. Emphasis is placed on the urgent need to prepare future educators for professional engagement in contexts shaped by information crises. The article advocates for the integration of content within socio-humanitarian disciplines that fosters the development of autonomous, responsible individuals capable of critical reflection, analytical reasoning, informed decision-making, and creative action in both personal and professional pedagogical domains.

Key words: pedagogical innovations, educational transformation, critical realism, critical methodology, education during wartime, critical thinking.

Мета: обґрунтувати потенціал критичного реалізму як методології для переосмислення місії освіти в умовах війни, визначення її соціокультурних функцій, впливу на формування суб-

ефектності учасників освітнього процесу та створення більш справедливих (чутливих до контексту) педагогічних стратегій в закладі вищої освіти.

Постановка проблеми в загальному викладі. Сучасна освіта у світовому масштабі постала перед безпрецедентними викликами, спричиненими глобальними кризами, серед яких чільне місце посідають збройні конфлікти й війни. Під час російсько-української війни педагогічний процес втрачає свою звичну форму, менеджери освіти вимушені шукати нові підходи, що поєднують наукову рефлексію, практичну ефективність і гуманістичні цінності. За таких умов актуалізується потреба у філософсько-методологічній концепції для поєднання розуміння складної соціокультурної реальності з бажанням справедливих та ефективних трансформацій (Budnyk, 2024). Одним із найбільш перспективних підходів у цьому руслі виступає критичний реалізм – напрям, що надає інструменти для глибокого аналізу соціальних структур, механізмів дії та можливостей упровадження інновацій в змісті освіти та методах навчання (Wielecki, 2020).

Критичний реалізм дозволяє подолати деякі "спрошені" педагогічні уявлення, розуміння сутності освіти здебільшого як синтез практик або індивідуальних стратегій. Натомість використання даного підходу уможливорює бачення освіти через багаторівневість реальності, у якій взаємодіють матеріальні умови, соціальні структури, агентність суб'єктів і культурні практики (Wielecki, 2021). У час війни, коли навчання у закладах освіти різних типів часто відбувається в умовах небезпеки, набуття травматичного досвіду, втрати стабільності й зміни соціальних ролей, критична перспектива відкриває нові горизонти для інтерпретації й трансформації професійної педагогічної практики.

Аналіз досліджень і публікацій.

Один із ключових викликів сучасної педагогіки в умовах глибоких суспільних криз – пошук філософського підґрунтя, яке дозволяє осмислити складність освітніх процесів. У цьому ключі концепція критичного реалізму має дієве значення, адже поєднує

прагнення до емпіричної достовірності з розумінням глибинних причин соціальних явищ, зокрема в освіті.

Засновником критичного реалізму є Рой Бгаскар, який у своїх роботах (*A Realist Theory of Science*) закріпив основи підходу, що визначає існування реальності незалежно від нашого знання про неї, водночас підкреслюючи соціально зумовлений характер пізнання (Bhaskar, 2008). Його ідеї продовжила Маргарет Арчер, яка ввела поняття морфогенезу – динаміки між структурою, культурою і дією (Archer, 2015), і це дало змогу краще пояснити, як соціальні структури, включаючи освітні інституції, змінюються під впливом людської діяльності.

На основі згаданих підходів Девід Скотт, Шон Кривен, Алекс Колліер та інші дослідники активно застосовували критичний реалізм в освітніх дослідженнях. Вони довели, що традиційні емпіричні моделі часто не здатні пояснити глибину й складність педагогічних феноменів, особливо в умовах соціальної нерівності, конфлікту чи кризи. Власне, критичний реалізм дозволяє поєднувати емпіричне спостереження з аналізом глибинних структур (політичних, культурних, соціальних, економічних), що певним чином впливають на освіту. У добу цивілізаційної кризи чи війни придатним видається підхід, запропонований Кшиштофом Велецьким щодо так званої потрійної формули суб'єктності, яка виходить за межі важливого, але не єдиного виміру, якою є діяльність (Wielecki, 2020; 2021). Яскравими маркерами суб'єктності на тлі воєнної ситуації слугують базові ознаки особистості, як: ініціативність, свобода, відповідальність, самостійність, креативність.

В українському контексті, попри відсутність чітко окресленої школи критичного реалізму, спостерігаємо зростання інтересу до подібних підходів у зв'язку з війною, гуманітарною кризою та потребою системної трансформації освіти. Так, праці Олени Пометун (2016) щодо розвитку критичного мислення і громадянської освіти демонструють наближення до філософії критичного реалізму, акцентуючи на агентності, належному осмисленні реальності та педагогічній

рефлексії. Григорій Васянович (2013) у дослідженнях щодо потреби трансформації педагогіки показує, як зовнішні соціальні структури формують внутрішній зміст освітнього процесу в різних інституціях у філософському контексті. Презентуючи багатогранні творчі здобутки Григорія Сковороди, учений пропонує власний підхід у прочитанні його філософсько-богословської тематики та аналізує екзистенційно-герменевтичний підхід мислителя, критичне бачення базових духовних пріоритетів і цінностей та їхній вплив на освіту (Васянович, 2022). Вітчизняні філософи, зокрема Василь Кремень (2011; 2013), розвивають ідеї соціального виміру освіти та людиноцентризму, інтерпретуючи це як простір взаємодії структур і дії, що цілком відповідає критико-реалістичній логіці. У цьому ключі педагогіка в Україні, зокрема під час війни, стає середовищем адаптації та трансформації, де критичний реалізм виступає теоретичною базою для розуміння наявних змін, педагогічних інновацій тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах війни (і це закономірно) з усією повнотою актуалізується проблема духовних сенсів і моральних ідеалів. Тому у цьому дослідженні варто розглянути питання функціонування освіти в кризових умовах задля створення безпечного освітнього середовища, зокрема на прикладі повномасштабної російсько-української війни (2022–2025), з перспективи методології критицизму, яка за таких обставин набуває особливого значення. Адже ставляться під сумнів офіційні наративи та формуються нові підходи до суспільного мислення і дій, у молодих людей з'являються нові ідеали та авторитети. Отже, варто осмислити тему освіти в часі війни у парадигмі мислення і способу "бути у світі". Йдеться також про критичне мислення як інтелектуальний інструмент, що допомагає не приймати у чистому вигляді реальність, а ставити під сумнів її очевидності, виявляти маніпуляції тощо (Budnyk, 2023b). Критичний підхід уможливорює інше бачення і прийняття того, що освіта і наука – це не нейтральні чи "об'єктивні" простори, а

такі, що формуються під впливом політики, культури, і, в умовах війни, навіть так званої зброї. Саме вони можуть стати тими дієвими механізмами, які не просто допомагають адаптуватися до викликів, а стають джерелом опору, сили й надії.

Отож, критичний реалізм (Bhaskar, 2002; Archer, 2017) – це філософський підхід, що передбачає існування реальних глибинних структур і причин соціальних явищ, незалежно від наших уявлень чи спостережень. Згідно з цим підходом, рівні реальності (емпіричний, фактичний і реальний), видимі події зумовлені невидимими механізмами (приміром, економічними відносинами чи соціальними структурами). Критичні реалісти намагаються пояснити, чому відбуваються ті чи інші соціальні процеси, виявляючи приховані причинно-наслідкові зв'язки (Radulescu, Vessey, 2008). У руслі нашого дослідження критичний реалізм дає змогу розглядати війну як подію, яка не обмежується лише емпіричним рівнем (бойові дії, втрати, територіальні зміни), а й має приховані структурні

умови й соціальні агенції, що сприяють / протидіють її тривалості (Couch, 2022) (рис. 1).

У випадку сучасної війни в Україні ми спостерігаємо глибоку трансформацію соціокультурної реальності – як на рівні освітніх, культурних і наукових інституцій, так і в площині колективної ідентичності (Budnyk, 2023a). Війна актуалізує метарефлексивність, яка, за М. Арчер (2017), дозволяє переосмислювати свою соціальну позицію та цінності у площині громадянської відповідальності. Це особливо помітно у практиках волонтерства, самоорганізації громадян, нового досвіду організації освіти під час війни як форми опору тощо.

Окремим штрихом варто згадати про дослідження проблем інклюзивної освіти та її впровадження в кризових умовах (Vasianovych, Budnyk, 2024) з перспективи критики, адже повномасштабна війна в Україні створила додаткові труднощі, а в умовах постійної небезпеки, обмеженого доступу до необхідних послуг та відсутності підтримки діти з інвалідністю опинилися в особливо вразливому

становищі, де стикаються з випадками дискримінації (Piekarski, 2024). Труднощі осіб з інвалідністю під час війни зумовлені передусім неможливістю евакуації та проблем з доступністю: багато дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, зору або слуху не можуть швидко евакуйовуватися під час обстрілів; бомбосховища не завжди обладнані для людей на візках або тих, хто потребує спеціального догляду; існують випадки, коли батьки дітей з особливими потребами (ООП) залишалися у зонах бойових дій, бо не могли знайти спеціалізований транспорт для евакуації тощо. Крім того, вони потребують регулярної реабілітації, бо втратили доступ до спеціалізованих лікарень і центрів, які були зруйновані або переобладнані під військові потреби. Утім необхідно також акцентувати на ментальних чинниках – неповнолітні з ООП, які залишилися у зонах бойових дій, часто стають жертвами психологічного і фізичного насильства через свою вразливість (Rembierz, 2023), а військова агресія загострила рівень стресу, страху, тривожності, погіршення психіч-



Рис. 1. Критичний реалізм як методологічна основа дослідження педагогіки у часі війни

ного самопочуття в цілому (Murray, 2019).

Як зазначає українська дослідниця О. Плахотнік, "світ несправедливий і пронизаний багатовимірними нерівностями, деякі групи в ньому привілейовані за певними ознаками, [...] подолання несправедливості в радикальних педагогіках вбачають не через покращення життя чи підвищення статусу субординованих груп, [...] а через соціальну критику самої системи та її інститутів", щоб мотивувати студентство [...] вчити бачити нерівності, приховані за науками, здоровим глуздом, традиціями, мораллю..." (2014, р. 177). Отже, сьогодні критичні (радикальні) підходи набувають поширення, зокрема в науці і освіті (Sliwerski, 2016).

Т. Hejnickska-Bezwinska (1993) наголошує на актуальності дослідження педагогічної ідентичності та ставить дискусійне питання: Криза педагогіки чи криза педагогів? Постають також й інші питання: Чи готова сучасна освіта та педагогічні працівники до рецепції ідей критичної педагогіки? Хто в першу чергу має бути зацікавлений у подоланні дискримінації в освіті? Якому суспільству потрібні критично налаштовані молоді люди? Чи доречно розвивати ідеї критицизму в науці у період війни? Адже не лише в час війни у цивілізованому світі ми стикаємося з різними формами цькування або насильства, в т.ч. у закладах освіти (чи поза ними) або ж у віртуальному просторі - негативне ставлення до осіб з інвалідністю, різні види булінгу (фізичний, соціальний, вербальний), кібербулінг, кібергрумінг, переслідування, дискредитація та ін. (Budnyk, 2023b; Piekarski, 2024).

Педагогіка з перспективи критицизму передбачає досягнення важливої мети – критично осмислити існуючу соціальну реальність та сприяти її трансформації на засадах соціальної справедливості (Giroux, Witkowski, 2010; Seal, 2016). Філософська глибина критичного реалізму може забезпечити більш стійке теоретичне підґрунтя для педагогічної науки і практики. Таким чином, одним із інструментів критицизму слугує критичне мислення, яке необхідно розвивати у здобувачів вищої освіти, зважа-

ючи на виклики воєнного часу, інформаційних загроз, віртуальної небезпеки тощо. J. Dewey (1910) у свій час наголошував на активізації мислення молоді особистості у навчанні як передумові розвитку її пізнання, допитливості, зацікавлення експериментами, рефлексії, хоч саме поняття "критична педагогіка" на той момент не згадувалося. У "Стенфордській філософській енциклопедії" D. Hitchcock стверджує, що "людина, яка мислить, намагається виконати стандарти адекватності та точності, що відповідають мисленню", а сутність критичного мислення він тлумачить як "careful goal-directed thinking" (Hitchcock, 2022). Це значною мірою стосується підготовки фахівців у сфері суспільних і гуманітарних наук, таких як: педагогіка, соціологія, філософія, культурологія тощо, оскільки стоїть питання про подолання так званої "кризи критичного мислення" в освіті (Bishop, 2010, р. 48).

З метою практичного вирішення цього завдання замість традиційного викладу фактів варто пропонувати студентам проблемні запитання, дискусійні кейси, неоднозначні ситуації. Розглянемо цей методичний фрагмент на прикладі педагогіки. Прикладом може слугувати проблема для обговорення, дискусії: Чи справді інклюзія є універсальним рішенням для кожного класу? Які можуть бути етичні та практичні ризики її впровадження? Необхідно також формувати інфомедійну грамотність, навчати виявляти фейки, перевіряти джерела, аналізувати статистику, порівнювати думки експертів (Наприклад, порівняти, як вітчизняні й зарубіжні ЗМІ подають тему булінгу в школах).

Інший метод розвитку критичного мислення студентів – це робота з першоджерелами, зокрема з інтернет-ресурсами. Для цього студенти здійснюють пошук (або користуються книгами із університетської бібліотеки) автентичних текстів відомих учених, зокрема представників критичного реалізму і критичної педагогіки (праці Песталоцці, Коменського, Мак-Ларена, Фрейре, Арчер, Поппера), що формує звичку мислити глибше й аналізувати зміст, а не лише запам'ятовувати конкретні фрази чи положен-

ня. При цьому варто вчити "читати між рядків", помічати підтексти, аналізувати світогляд автора (авторки).

Сократівський метод (або метод сократівського діалогу) – коли викладач не дає відповідей, а лише ставить уточнювальні запитання, які допомагають студентам самостійно формулювати позицію, або ж заохочує аргументований діалог між здобувачами – також достатньо популярний та інноваційний метод для розвитку критичного мислення у професійній підготовці майбутніх педагогів. Наприклад, питання для роздумів і рефлексії: Чи можна стверджувати, що всі діти мають рівний доступ до освіти? Що означає "справедливість" чи "рівність" у контексті сучасної школи? Як надати допомогу дитині, яка зазнала травми війни (втрата будинку, рідної людини і т. п.)? У цьому контексті також варто здійснювати аналіз кейсів і ситуацій (case study), тобто розбір реальних або змодельованих ситуацій зі шкільного / університетського життя. При цьому викладач моделює ситуацію, щоб сформулювати педагогічну позицію, аргументувати дії, передбачити наслідки тощо. Це важливо для визначення стратегій у професійній діяльності, формування ціннісно-рефлексивної позиції майбутнього учителя (Що змінилось у моєму уявленні? З якими поглядами я не згоден? Чи здатен я обґрунтувати свою позицію?). Конкретні ситуації, зокрема поведінка вчителя чи учнів у критичних ситуаціях, можуть також обговорюватися та презентуватися у групах чи парах. Та чи не найбільш ефективною для розвитку критичного мислення активної студентської молоді є дебати та дискусії (Приміром, дебати на тему: "Чи повинен учитель бути нейтральним у питаннях цінностей?").

У руслі міждисциплінарності, зокрема для формування системності мислення студентів, варто при вивченні педагогіки використовувати знання (інформацію) із суміжних галузей – психології, соціології, права, політології. Це дозволить "бачити" явища в ширшому науковому контексті.

Проектуючи практичні кейси щодо критичного реалізму в педагогіці в умовах війни, акцентуємо на ідеї

багаторівневої реальності – розрізнення між тим, що очевидне й відоме (феномени), тим, що відбувається (події), і тим, що викликає чи зумовлює певні події (структури, механізми). В умовах воєнного стану це означає, що педагогічна діяльність має виходити не лише з поверхневого реагування на кризові ситуації, а й з глибшого аналізу соціальних, психологічних і культурних механізмів, які визначають поведінку дітей (студентів), учителів (викладачів), науковців, спільноти загалом.

Наприклад, ситуація, коли навчання відбувається у шкільних укриттях або в онлайн-форматі на тлі постійної тривоги, – це не лише логістичне чи емоційне питання, а й наслідок структурних змін у системі української освіти та суспільстві. Відповідно, педагог повинен не лише адаптувати навчальні заняття, а й усвідомлювати, як війна впливає на ідентичність дитини, її мотивацію, здатність до співпраці і критичного мислення, тобто прогнозувати можливий розвиток особистості, визначати логістику своєї професійної діяльності, в т.ч. зважаючи на можливі травми війни. У цьому сенсі критичний реалізм спонукає науковців і вчителів мислити стратегічно, тобто виявляти глибинні причини труднощів і бар'єрів у навчанні, соціальної нерівності, втрати довіри до освітніх інституцій, і шукати засоби (шляхи) їх подолання через діалог, етичне й патріотичне виховання, нові методи комунікації, психолого-педагогічний супровід тощо.

Практичні імплікації також охоплюють підготовку педагогів до аналітичного і рефлексивного мислення. Використання кейс-методів, ситуаційного аналізу, залучення до мікродосліджень у власному освітньому середовищі – усе це дозволяє застосувати критичний реалізм як метод розпізнавання невидимих структур, що формують досвід дитини в умовах війни. Тому у педагогіці воєнних реалій критичний реалізм не лише поглиблює теоретичне осмислення освітніх процесів, а й надає практичні орієнтири для конкретних етично вмотивованих і відкритих до трансформації дій з урахуванням наявних викликів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Критичний реалізм

в освітній сфері – це не лише філософський напрям, а інструмент осмислення та розуміння відповідної дійсності в умовах структурної кризи (Giroux, Witkowski, 2010). І ця значущість в українських реаліях лише зростає, оскільки дозволяє виявляти глибинні механізми впливу війни на освіту, бачити не лише поверхневі, а й "приховані" взаємозв'язки між освітньою політикою, професійно-педагогічною практикою і соціальною дійсністю. Це відкриває нові горизонти для розвитку освіти як критичної, справедливої й особистісно зорієнтованої. Важливо підготувати майбутніх педагогів до професійної діяльності в умовах воєнного стану (Budnyk, 2023a), тому необхідно формувати в них критичне мислення як дієвий інструмент протидії фейкам і маніпуляціям під час інформаційної кризи, відповідно у практиці суспільно-гуманітарної освіти це слугує ключем до виховання вільної, відповідальної особистості, здатної мислити незалежно, аналізувати й робити усвідомлений вибір, виявляти креативність і патріотизм, у т.ч. у професійній педагогічній діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Будник, О. (2024) Візія (без)критичної педагогіки та виклики сучасної української освіти. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*, 3, 5–20. <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2024-3-5-20>

Васянович, Г. (2013). Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку. Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету: традиції, проблеми, перспективи: у 3-х т. Т. 1. Підготовка педагогічних кадрів у вищій школі: виклики, проблеми, динаміка змін: зб. наук. пр. / за ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмидта. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. С. 11–28.

Васянович, Г. (2022). Християнсько-філософський персоналізм Григорія Сковороди" (до 300-річчя від дня народження): монографія для студентів та викладачів гуманітарних дисциплін. Львів: "Норма". 268 с.

Кремень, В. Г. (2011). Філософія

людиноцентризму в освітньому просторі. 2-ге вид. К.: Т-во "Знання" України. 520 с.

Кремень, В. Г. (2013). Інноваційні аспекти освітньої діяльності. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків: НТУ "ХПІ". № 1. С. 7–13.

Плахотнік, О. (2014). Радикальні педагогіки в контексті "студентоцентрованої" соціогуманітарної освіти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 171–186.

Пометун, О. (2016). Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів, за ред. Пометун О., Сущенко І. Дніпропетровськ: Ліпа. 144 с.

Archer, M. (2017). A brief history of how reflexivity becomes imperative. In: *Structure, Culture and Agency. Selected Papers of Margaret Archer*, Edited by Tom Brock, Mark Carrigan and Graham Scambler (pp. 184–214). London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Bishop, E. (2010). An Ethic of Engagement: Qualitative Learning in the 21st Century. *International Journal of Critical Pedagogy*, 3 (2), 47–58.

Bhaskar, R. (2002). Educating the educators – on empowering teachers. In: R. Bhaskar (ed), *From Science to Emancipation: Alienation and the actuality of enlightenment* (pp. 299–318). London: Taylor and Francis Group.

Bhaskar, R. (2008). *A Realist Theory of Science*. Published by Routledge. 304 p.

Budnyk, O. (2023a). Features of the organization of the educational process in Ukrainian universities in the conditions of war: public challenges and realities. In: *Transformational processes of the social and humanitarian sphere of modern Ukraine in the conditions of war. challenges, problems and prospects*. Amantius Akimjak (ed.) Iurii Shcherbiak (ed.), Ruzomberok VERBUM – vydavate?stvo KU (pp. 129–140). <http://nauksfgf.wunu.edu.ua/index.php/npsfgf/article/view/269>

Budnyk, O. (2023b). (Un) Critical Pedagogy: Current Priorities and Prospects of Development. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10 (1), 7–15. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.1.7-23>

- Budnyk, O. (2024). In Search of New Concepts. The Archer, M. S. (2015). How Agency is Transformed in the Course of Social Transformation: Don't Forget the Double Morphogenesis. In: M. S. Archer (ed.). *Generative Mechanisms Transforming Late Modernity* Dordrecht, Springer.
- Couch, D. (2022). Critical Realism and Education Policy Analysis in Conflicts and Crises: Towards Conceptual Methodologies Compare. *A Journal of Comparative and International Education*, 52 (6), 998–1014. Available at: <https://eric.ed.gov/>
- Dewey, J. (1910). *How We Think*. D.C. Heath, Boston. Available at: <https://archive.org/details/howwethink000838mbp/page/n11/mode/2up>
- Hejnicka-Bezwinska, T. (1993). Kryzys pedagogiki czy kryzys pedagogow? In: B. Sliwerski (red.), *Kontestacje pedagogiczne*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Krakow.
- Hitchcock, D. (2022). Critical Thinking. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/critical-thinking/>
- Huckle, J. (2022). Critical realism: the philosophy of knowledge that is missing from the Curriculum for Wales. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 14(2), 13–27. <https://doi.org/10.14324/IJDEGL.14.2.02>. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1365435.pdf>
- Giroux, H. A., Witkowski, L. (2010). *Edukacja i sfera publiczna. Idee i doswiadczenia pedagogiki radykalnej* [Education and the public sphere. Ideas and experiences of radical pedagogy]. Foreword: Zbigniew Kwiecinski. Afterword: Tomasz Szkudlarek. Annex: Zbyszko Melosik and Boguslaw Sliwerski. Krakow: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Challenges of the Modern Humanities in the Pedagogical Focus (On Lech Witkowski's Philosophical Works). *Phainomena: Journal of Phenomenology and Hermeneutics*, 33(128–129), 225–251. <https://doi.org/10.32022/PHI33.2024.128-129.10>
- Murray, J. S. (2019). War and Conflict: Addressing the Psychosocial Needs of Child Refugees. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, 40 (1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/10901027.2019.1569184>
- Piekarski, G. (Ed.) (2024). *Discourses (on) equality education [Dyskursy (o) edukacji rownoscowej]*. Krakow: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Piekarski, G., Budnyk, O., Fomin, K. (2025). Promoting Inclusion and Diversity: a Pathways to Preparing Future Teachers (Insights from Ukraine and Poland). *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 12, 1 (Mar. 2025), 80–95. <https://doi.org/10.15330/jpnu.12.1.80-95>
- Radulescu, C., Vessey, I. (2008). Causality in Critical Realist Research: An Analysis of Three Explanatory Frameworks. International Association for Critical Realism Annual Conference, London, UK, 11–13 July 2008. London: Kings College. Available at: <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:204745>, https://www.researchgate.net/publication/43528895_Causality_in_Critical_Realist
- Rembierz, M. (2023). Face of the child as an icon of the victims of dehumanization and bestiality. At the root of pedagogical concern for the fate of the child and the endangered identity of children in a situation of wartime aggression and confrontation of ethno-cultural differences. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10(3), 61–74. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.3.61-74>
- Seal, M. (2016). Critical Realism's Potential Contribution to Critical Pedagogy and Youth and Community Work: Human Nature, Agency and Praxis Revisited. *Journal of Critical Realism*, 15(3), 263–276. <https://doi.org/10.1080/14767430.2016.1169721>
- Sliwerski, B. (2016). Recepcja i aplikacje pedagogiki oraz psychologii krytycznej. *Polska Mysl Pedagogiczna*, II(2), 19–49. <https://doi.org/10.4467/24504564PMP.16.001.6679> [in Polish].
- Vasianovych, H., Budnyk, O. (2024). Philosophy of Research in Inclusive Education. In: *The Space of Inclusive Education: Voices from Ukraine and Beyond*. Editors: Olena Budnyk and Sergiy Sydoriv. Publisher: BRILL. *Studies in Inclusive Education*, 53 (pp. 9–21). https://doi.org/10.1163/9789004688131_003
- Wielecki, K. (2020). The contemporary civilizational crisis from the perspective of critical realism. *Journal of Critical Realism*, 19(3), 269–284. <https://doi.org/10.1080/14767430.2020.1758424>
- Wielecki, K. (2021). Person, subjectivity and agency – from the perspective of critical realism. *Journal of Critical Realism*, 20(4), 368–380. <https://doi.org/10.1080/14767430.2021.1981719>

REFERENCES

- Archer, M. (2017). A brief history of how reflexivity becomes imperative. In: *Structure, Culture and Agency*. Selected Papers of Margaret Archer, Edited by Tom Brock, Mark Carrigan and Graham Scambler (pp. 184–214). London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Bishop, E. (2010). An Ethic of Engagement: Qualitative Learning in the 21st Century. *International Journal of Critical Pedagogy*, 3 (2), 47–58.
- Bhaskar, R. (2002). Educating the educators – on empowering teachers. In: R. Bhaskar (ed), *From Science to Emancipation: Alienation and the actuality of enlightenment* (pp. 299–318). London: Taylor and Francis Group.
- Bhaskar, R. (2008). *A Realist Theory of Science*. Published by Routledge. 304 p.
- Budnyk, O. (2023a). Features of the organization of the educational process in Ukrainian universities in the conditions of war: public challenges and realities. In: *Transformational processes of the social and humanitarian sphere of modern Ukraine in the conditions of war. challenges, problems and prospects*. Amantius Akimjak (ed.) Iurii Shcherbiak (ed.), Ruzomberok VERBUM – vydavatel'stvo KU (pp. 129–140). <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npskf/article/view/269>
- Budnyk, O. (2023b). (Un) Critical Pedagogy: Current Priorities and Prospects of Development. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10 (1), 7–15. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.1.7-23>
- Budnyk, O. (2024). In Search of New

- Concepts. The Archer, M. S. (2015). How Agency is Transformed in the Course of Social Transformation: Don't Forget the Double Morphogenesis. In: M. S. Archer (ed.). *Generative Mechanisms Transforming Late Modernity* Dordrecht, Springer.
- Budnyk, O. (2024). Viziia (bez)krytychnoi pedahohiky ta vyklyky suchasnoi ukrainskoi osvity. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho*, 3, 5–20. <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2024-3-5-20> (in Ukr.).
- Couch, D. (2022). Critical Realism and Education Policy Analysis in Conflicts and Crises: Towards Conceptual Methodologies Compare. *A Journal of Comparative and International Education*, 52 (6), 998–1014. Available at: <https://eric.ed.gov/>
- Dewey, J. (1910). *How We Think*. D.C. Heath, Boston. Available at: <https://archive.org/details/howwethink000838mbp/page/n111/mode/2up>
- Hejnicka-Bezwinska, T. (1993). Kryzys pedagogiki czy kryzys pedagogow? In: B. Sliwerski (red.), *Kontestacje pedagogiczne*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Krakow.
- Hitchcock, D. (2022). Critical Thinking. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/critical-thinking/>
- Huckle, J. (2022). Critical realism: the philosophy of knowledge that is missing from the Curriculum for Wales. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 14(2), 13–27. <https://doi.org/10.14324/IJDEGL.14.2.02>. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1365435.pdf>
- Giroux, H. A., Witkowski, L. (2010). *Edukacja i sfera publiczna. Idee i doswiadczenia pedagogiki radykalnej [Education and the public sphere. Ideas and experiences of radical pedagogy]*. Foreword: Zbigniew Kwiecinski. Afterword: Tomasz Szkudlarek. Annex: Zbyszko Melosik and Boguslaw Sliwerski. Krakow: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Challenges of the Modern Humanities in the Pedagogical Focus (On Lech Witkowski's Philosophical Works). *Phainomena: Journal of Phenomenology and Hermeneutics*, 33(128–129), 225–251. <https://doi.org/10.32022/PHI33.2024.128-129.10>
- Kremen, V. H. (2011). *Filosofia liudynotsentryzmu v osvitnomu prostori*. 2-he vyd. K.: T-vo "Znannia" Ukrainy. 520 s. (in Ukr.).
- Kremen, V. H. (2013). Innovatsiini aspekty osvitnoi diialnosti. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy. Shchokvartalnyi naukovopraktychnyi zhurnal. Kharkiv: NTU "KhPI". № 1. S. 7–13. (in Ukr.).
- Murray, J. S. (2019). War and Conflict: Addressing the Psychosocial Needs of Child Refugees. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, 40 (1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/10901027.2019.1569184>
- Piekarski, G. (Ed.) (2024). *Discourses (on) equality education [Dyskursy (o) edukacji rownosciowej]*. Krakow: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Piekarski, G., Budnyk, O., Fomin, K. (2025). Promoting Inclusion and Diversity: a Pathways to Preparing Future Teachers (Insights from Ukraine and Poland). *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 12, 1 (Mar. 2025), 80–95. <https://doi.org/10.15330/jpnu.12.1.80-95>
- Plakhotnik, O. (2014). Radykalni pedahohiky v konteksti "studentotsentrovanoi" sotsiohumanitarnoi osvity. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 4, 171–186. (in Ukr.).
- Pometun, O. (2016). *Navchaiemo myslyty krytychno: posibnyk dlia vchyteliv*, za red. Pometun O., Sushchenko I. Dnipropetrovsk: Lira. 144 s. (in Ukr.).
- Radulescu, C., Vessey, I. (2008). Causality in Critical Realist Research: An Analysis of Three Explanatory Frameworks. International Association for Critical Realism Annual Conference, London, UK, 11–13 July 2008. London: Kings College. Available at: <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:204745>, https://www.researchgate.net/publication/43528895_Causality_in_Critical_Realist_Research
- Rembierz, M. (2023). Face of the child as an icon of the victims of dehumanization and bestiality. At the root of pedagogical concern for the fate of the child and the endangered identity of children in a situation of wartime aggression and confrontation of ethnocultural differences. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 10(3), 61–74. <https://doi.org/10.15330/jpnu.10.3.61-74>
- Seal, M. (2016). Critical Realism's Potential Contribution to Critical Pedagogy and Youth and Community Work: Human Nature, Agency and Praxis Revisited. *Journal of Critical Realism*, 15(3), 263–276. <https://doi.org/10.1080/14767430.2016.1169721>
- Sliwerski, B. (2016). Recepcja i aplikacje pedagogiki oraz psychologii krytycznej. *Polska Mysl Pedagogiczna*, II(2), 19–49. <https://doi.org/10.4467/24504564PMP.16.001.6679> [in Polish].
- Vasianovych, H. (2013). Metodolohichni konteksty pedahohichnoi nauky na suchasnomu etapi yii rozvytku. *Pedahohichna osvita i nauka v umovakh klasychnoho universytetu: tradytsii, problemy, perspektyvy*: u 3-kh t. T. 1. Pidhotovka pedahohichnykh kadriv u vyshchii shkoli: vyklyky, problemy, dynamika zmin : zb. nauk. pr. / za red. M. Yevtukha, D. Hertsiuka, K. Shmydta. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. S. 11–28. (in Ukr.).
- Vasianovych, H. (2022). *Khrystyiansko-filosofskyi personalizm Hryhoriia Skovorody" (do 300-richchia vid dnia narodzhennia): monohrafiia dlia studentiv ta vykladachiv humanitarnykh dystsyplin*. Lviv: "Norma". 268 s. (in Ukr.).
- Vasianovych, H., & Budnyk, O. (2024). Philosophy of Research in Inclusive Education. In: *The Space of Inclusive Education: Voices from Ukraine and Beyond*. Editors: Olena Budnyk and Sergiy Sydoriv. Publisher: BRILL. *Studies in Inclusive Education*, 53 (pp. 9-21). https://doi.org/10.1163/9789004688131_003
- Wielecki, K. (2020). The contemporary civilizational crisis from the perspective of critical realism. *Journal of Critical Realism*, 19(3), 269–284. <https://doi.org/10.1080/14767430.2020.1758424>
- Wielecki, K. (2021). Person, subjectivity and agency – from the perspective of critical realism. *Journal of Critical Realism*, 20(4), 368–380. <https://doi.org/10.1080/14767430.2021.1981719>

